

AUTEURS

Marjan de Grijter
Ruth Yohannes

Met medewerking van:
Tara Campbell

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

EEN VERKENNING VAN UITDAGINGEN EN KANSSEN IN HET NIEUWE INBURGERINGSSTELSEL

INBURGERING VAN DOVE EN BLINDE STATUSHOUDERS

Inhoud

1	Conclusies en aanbevelingen	3
	Inburgering dove en blinde statushouders	3
	Uitdagingen	3
	Aanbevelingen	5
2	Aanleiding	6
3	Inburgeraars met een auditieve of visuele beperking	7
	Huidige situatie	7
4	Inburgering van dove en blinde statushouders in het nieuwe inburgeringsstelsel	9
	Uitdagingen	10
	Kansen	11
	Expertise en bestaande infrastructuur	11
	Bijlage 1 Respondenten en deelnemers expertmeeting	13

1

Conclusies en aanbevelingen

Op dit moment worden verreweg de meeste statushouders met een ernstige zintuiglijke (auditieve of visuele) beperking op medische gronden ontheven van de inburgeringsplicht. Met het wegvallen van de plicht vervalt echter ook de kans die de inburgering biedt op meedoen in de samenleving. Dit is een onwenselijke situatie, omdat ondersteuning bij het leren van Nederlands en het wegwijs worden in Nederland juist ook voor dove en blinde statushouders van evident belang is om volwaardig mee te kunnen doen. Er wordt gewerkt aan een nieuw inburgeringsstelsel, dat in januari 2022 zal ingaan. Daarin staat dat nieuwkomers 'op maat' inburgeren, passend bij hun situatie en mogelijkheden.

Inburgering is ook voor dove en blinde statushouders van belang om volwaardig mee te kunnen doen

Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) wil bijdragen aan de ontwikkeling van een (kennis)infrastructuur voor de succesvolle inburgering van dove en blinde statushouders in gemeenten. KIS voerde daarom een beknopte inventarisatie uit en organiseerde samen met Koninklijke Visio¹ en Kentalis² een expertmeeting met gemeenten, maatschappelijke organisaties en experts. De resultaten hiervan staan in deze verkenning van de uitdagingen en kansen bij inburgering van blinde en dove statushouders. Deze verkenning is bedoeld voor gemeenten, aanbieders en kennisinstututen die betrokken zullen zijn bij de invulling van het inburgeringsaanbod voor inburgeraars met een zintuiglijke beperking³.

-
- 1 Koninklijke Visio is een expertisecentrum voor slechtziende en blinde mensen.
 - 2 Koninklijke Kentalis is een landelijke expertiseorganisatie voor mensen die slechthorend, doof of doofblind zijn en die een taalontwikkelingsstoornis of communicatief meervoudige beperking hebben.
 - 3 Bij een zintuiglijke beperking werken één of meerdere zintuigen niet of minder goed. Meestal gaat het om een auditieve of visuele beperking. In het vervolg van deze verkenning gebruiken we de term zintuiglijke beperking voor auditieve of visuele beperkingen.

Inburgering dove en blinde statushouders

Het is niet bekend hoeveel statushouders met een zintuiglijke beperking de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen. Op basis van prevalentiecijfers wordt geschat dat er tussen 2013 en 2018 zo'n 100 tot 175 vroeg dove volwassen asielzoekers naar Nederland zijn gekomen. En een schatting van het ministerie van SZW op basis van een uitvraag bij keuringsartsen gaat uit van tussen de 10 en 30 blinde inburgeringsplichtigen per jaar. Kortom, hoewel precieze cijfers dus ontbreken, kunnen we concluderen dat het om relatief kleine aantallen gaat. Het gaat daarnaast om een heel diverse groep. Dit betreft niet alleen de aard van de beperking, maar ook de leerbaarheid, opleiding(sniveau) en werkervaring.

In het huidige inburgeringsstelsel is medische ontheffing mogelijk voor mensen met een ernstige beperking of belemmering. Aan inburgeraars met een ernstige zintuiglijke beperking wordt op verzoek ontheffing op medische gronden verleend. Als men toch wil inburgeren, zijn er ernstige, deels onoverkomelijke belemmeringen. Doordat het gaat om een relatief kleine groep, verspreid over veel gemeenten, bouwen de gemeenten bovendien weinig expertise op in het omgaan met inburgeraars die een zintuiglijke beperking hebben.

Dove en blinde inburgeraars zijn een kleine en diverse groep.

Op dit moment wordt aan statushouders met een ernstige zintuiglijke beperking ontheffing van de inburgeringsplicht op medische gronden verleend.

Uitdagingen

Gemeenten zijn druk bezig met de voorbereidingen op de invoering van het nieuwe inburgeringsstelsel op 1 januari 2022. Zij krijgen in dit nieuwe stelsel de regierol op de uitvoering van de inburgering. Gemeenten krijgen onder andere de wettelijke plicht om ervoor te zorgen dat een inburgeringsplichtige tijdig een

passend inburgeringsaanbod wordt gedaan. Dit geldt ook voor inburgeraars met een zintuigelijke beperking: ook zij moeten (kunnen) inburgeren. In de nieuwe wet wordt het mogelijk om ook een **gedeeltelijke** ontheffing van de inburgeringsplicht aan mensen met een beperking te verlenen. Ontheffing zou dan kunnen gelden voor bepaalde examenonderdelen. Deze doelgroep kan dan wel inburgeringslessen volgen en examen doen op een aantal onderdelen.

Gemeenten zijn vanaf 2022 verantwoordelijk voor de inburgering, ook van personen met een auditieve of visuele beperking.

Uit onze beknopte verkenning blijkt dat bij gemeenten vooral anekdotische kennis bestaat over (de ondersteuning van) het inburgeren van nieuwkomers met een zintuigelijke beperking. Dit is niet verwonderlijk, omdat gemeenten in het huidige stelsel een heel beperkte rol hebben in de inburgering. Daarnaast heeft men – gegeven de relatief kleine aantallen - slechts in sporadische gevallen met deze doelgroepen te maken. Verder bestaat er nog geen inburgeringsaanbod voor dove en blinde statushouders. Gemeenten willen daarom graag samenwerken met kennisinstellingen en taal- en zorgaanbieders die ervaring hebben met deze doelgroep. Ook zien zij een rol voor de landelijke overheid, bijvoorbeeld de ontwikkeling van een landelijke kennisinfrastructuur.

Gemeenten, kennisinstellingen en andere partijen die betrokken zijn bij de inburgering van nieuwkomers onderschrijven het belang van de mogelijkheid om in te burgeren voor personen met een zintuigelijke beperking en daarmee een volwaardig lid van de samenleving te worden. In onze verkenning identificeerden we een aantal uitdagingen om dit te realiseren.

Gemeenten willen graag met kennisinstellingen en taal- en zorgaanbieders samenwerken rond de inburgering van personen met een zintuigelijke beperking.

Allereerst is behoefte aan meer expertise binnen de asielketen, zodat vroeg kan worden vastgesteld wat inburgeraars met een zintuigelijke beperking nodig hebben (om te kunnen gaan inburgeren). Daarnaast is op dit moment geen sprake van gerichte plaatsing van personen met een zintuigelijke beperking naar gemeenten die, vanwege hun grootte en/of hun gespecialiseerde aanbod, meer kans bieden op passende ondersteuning en begeleiding.

Kansen aangrijpen voor gerichte plaatsing van inburgeraars met zintuigelijke beperking naar (enkele) gemeenten met gespecialiseerd aanbod.

Enmaal in de gemeenten ontbreekt het – zoals hierboven geschetst – veelal aan kennis en expertise over inburgeraars met een zintuigelijke beperking. Mede door de geringe aantallen kunnen gemeenten (op dit moment) geen routine opbouwen bij de ondersteuning en begeleiding van deze groepen. Om ervoor te zorgen dat professionals in gemeenten in staat zijn om de ondersteuningsbehoeften van deze groep in beeld te brengen is deskundigheidsbevordering nodig. Ook is het van belang om een (landelijke) sociale kaart te ontwikkelen die inzicht geeft in waar gemeenten naar toe kunnen met vragen die zij hebben over inburgeraars met een zintuigelijke beperking. In de zintuigelijk gehandicaptensector (ZG sector) is al veel kennis en expertise aanwezig, waarvan gebruik kan worden gemaakt en waarop verder kan worden gebouwd. Het gaat zowel om expertise van landelijke centra, als regionaal of lokaal aanbod/initiatieven.

Bundelen van expertise en het bevorderen van (lokale) deskundigheid. Met een sociale kaart van de ZG sector kunnen gemeenten een beroep doen op de expertise die in Nederland aanwezig is.

Gemeenten worden verantwoordelijk voor het ontwikkelen van een passend inburgeringsaanbod voor inburgeraars met een zintuigelijke beperking. Bij voorkeur in samenhang met (verdere ontwikkeling van) ander ondersteuningsaanbod voor deze groepen, zoals het leren van een basistaal (Nederlandse taal en gebarentaal voor doven) of (waar nodig) zorgaanbod gericht op dagelijks functioneren. Het lijkt realistisch om te veronderstellen dat dergelijk aanbod - gegeven het specialistische karakter - op een aantal plaatsen in Nederland wordt aangeboden. Dit brengt een logistiek vraagstuk met zich mee.

Tot slot is het van belang dat ook na afloop van de inburgeringsperiode duidelijk is waar men terecht kan met vragen of ondersteuningsbehoeften. Kennisinstellingen en experts pleiten er daarom voor dat gemeenten al in de inburgeringsperiode investeren in de relatie met reguliere organisaties. Het gaat om formele organisaties, zoals MEE⁴, maar ook organisaties van/voor personen met een beperking in de gemeente, zoals belangenverenigingen en zelforganisaties.

4 MEE zet zich in voor mensen met een beperking en hun netwerk. Op alle levensgebieden en in alle levensfasen, zodat zij naar vermogen kunnen meedoen in de samenleving.

Aanbevelingen

Gemeenten en hun samenwerkingspartners staan voor de uitdagende opgave om de ondersteuning bij het inburgeren ook toegankelijk en beschikbaar te maken voor inburgeraars met een zintuigelijke beperking. De 'doelgroep' is klein en divers – en hoewel er enige ervaring is met taalaanbod voor anderstaligen met een zintuigelijke beperking – ontbreekt het aan passend aanbod. Onderstaande aanbevelingen zijn gericht op het in gang zetten van een proces van nadere inventarisatie van behoeften, bijeenbrengen van expertise en experts, de ontwikkeling van geschikt taal- en inburgeringsaanbod en het creëren van organisatorische en praktische randvoorwaarden die inburgering van inburgeraars met een zintuigelijke beperking in de gemeente mogelijk maken. Gemeenten zijn vanaf 2022 verantwoordelijk voor de (regie op de) inburgering, ook van inburgeraars met een zintuigelijke beperking. Deze verkenning laat zien dat gemeenten voor deze opgave ook een rol zien voor de landelijke overheid en dat men graag wil samenwerken met (landelijke) kenniscentra om deze opgave te realiseren.

Zicht op bestaande expertise en infrastructuur

- Ontwikkel gezamenlijk een sociale kaart van bestaand (taal)aanbod voor anderstaligen met een zintuigelijke beperking.

Zicht op (behoeften van) de doelgroep

- Breng behoeften van inburgeraars met een zintuigelijke beperking aan ondersteuning bij inburgering en randvoorwaarden daarbij in beeld. Maak hiervoor ook gebruik van eerder onderzoek, peilingen en ervaringskennis van landelijke en lokale expertisecentra.

Samenhang (andere) beleidsterreinen

- Onderzoek de mogelijkheden om zorgaanbod gericht op de ondersteuning bij het dagelijks functioneren van personen met een zintuigelijke beperking en inburgeringsaanbod op elkaar af te stemmen.

Gerichte plaatsing?

- Verken of (het project) Screening & Matching⁵, waarin de capaciteiten van statushouders in een zo vroeg mogelijk stadium van de asielopvang in beeld worden gebracht kan worden benut voor gerichte plaatsing van inburgeraars met een zintuigelijke beperking naar (enkele) regio's met gespecialiseerd (inburgerings)aanbod.

Ontwikkeling van aanbod

- Experimenteer in de aanloop naar het nieuwe inburgeringsstelsel met aanbod gericht op (het voorbereiden op) de inburgering voor inburgeraars met een zintuigelijke beperking en benut de ervaringen bij het ontwikkelen van aanbod.
- Ontwikkel in samenwerking met taalaanbieders en de zintuigelijk gehandicaptensector passend inburgeringsaanbod en organiseer dat dit aanbod bekend en toegankelijk is, zodat nieuwe inburgeraars hiervan daadwerkelijk gebruik kunnen maken.
- Werk samen aan de ontwikkeling van een handreiking voor gemeenten. Naast achtergrondinformatie - over de consequenties voor inburgering en participatie van visuele of auditieve beperkingen van (groepen) nieuwkomers/inburgeraars – bevat de handreiking bij voorkeur handvatten voor gemeenten voor de begeleiding van inburgeraars met een zintuigelijke beperking en een overzicht van mogelijk inburgeringsaanbod.

Overgang naar reguliere ondersteuning

- Zorg in gemeenten voor een goede overdracht van de voorziening voor inburgering naar reguliere ondersteuning en vice versa, bijvoorbeeld vanuit de Wmo, Zorgverzekeringswet of de GGZ, voor inburgeraars met een zintuigelijke beperking.

Maak aanbod breder toegankelijk

- Benut de opgedane expertise, netwerken, methodieken, etc. ook voor de grotere groep migranten met een zintuigelijke beperking, die eerder nog geen passend taal-, of inburgeringsaanbod ontvingen en te maken hebben met belemmeringen bij participatie in de samenleving.

⁵ Zie [Project Screening en matching vergunninghouders: Wat is er bereikt tot 2019? | Divosa](#).

2 Aanleiding

Van inburgeringsplichtige nieuwkomers⁶ wordt verwacht dat zij Nederlands leren en kennis nemen van de Nederlandse samenleving en gewoonten. In het huidige stelsel wordt dit getoetst door middel van inburgeringsexamens. Als deze zijn behaald, heeft de inburgeraar voldaan aan de inburgeringsplicht. Op dit moment kunnen inburgeringsplichtigen een verzoek indienen tot ontheffing van de inburgeringsplicht op basis van een medische indicatie. In geval van een ernstige zintuiglijke beperking wordt advies tot ontheffing gegeven door de onafhankelijk arts. Daarmee vervalt de plicht en ook het budget, terwijl ondersteuning bij het leren van Nederlands en het wegwijs worden in Nederland juist ook voor deze groep van evident belang is.

Op dit moment wordt gewerkt aan een nieuw inburgeringsstelsel, dat in januari 2022 zal ingaan. Daarin staat dat nieuwkomers 'op maat' inburgeren, passend bij hun situatie en mogelijkheden. Dit roept bij gemeenten de vraag op wat er gedaan kan/moet worden om ook dove, slechthorende, blinde of slechtziende inburgeringsplichtigen succesvol te laten inburgeren op een manier die bij hen past. Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) wil door middel van deze verkenning bijdragen aan het beantwoorden van deze vraag en kennisdeling rondom dit thema bevorderen⁷.

KIS voerde een beknopte inventarisatie uit en organiseerde samen met Visio en Kentalis een expertmeeting met gemeenten, maatschappelijke organisaties en experts (zie bijlage 1). Deze verkenning beschrijft de uitdagingen en kansen bij inburgering van blinde en dove statushouders, tegen de horizon van een nieuw inburgeringsstelsel. Deze verkenning is bedoeld voor gemeenten, aanbieders en kennisinstututen die betrokken zullen

zijn bij de invulling van het inburgeringsaanbod voor inburgeraars met een zintuiglijke beperking.

Koninklijke Kentalis is een erkende expertiseorganisatie voor mensen die slechthorend, doof of doofblind zijn en die een taalontwikkelingsstoornis of communicatief meervoudige beperking hebben. Kentalis heeft audiologische centra, zorglocaties en scholen door heel Nederland en biedt onderzoek, diagnostiek, zorg, speciaal onderwijs, werkbegeleiding en ambulante begeleiding bij reguliere scholen. Kentalis verzorgt opleidingen, cursussen, consultatie, voorlichting en advies en heeft een Academie voor (wetenschappelijk) onderzoek en expertiseontwikkeling. <https://www.kentalis.nl/>

Koninklijke Visio biedt met zo'n 3.000 medewerkers revalidatie, advies, zorg, woonvoorzieningen, dagbesteding en onderwijs aan mensen met een visuele en soms ook verstandelijke beperking. Dat doet Koninklijke Visio in heel Nederland. Meedoen mogelijk maken: de zelfredzaamheid van slechtziende en blinde mensen vergroten. Dat doet Visio met enthousiasme, zorg, expertise en deskundigheid. Kijkend naar wat wél kan. En altijd vanuit de vraag van de cliënt. <https://www.visio.org>

Leeswijzer

Hierna bespreken we eerst aantallen en kernmerken van de groep inburgeraars met een zintuiglijke beperking. Daarna staan we stil bij de huidige praktijk als het gaat om inburgering van deze groep. In het laatste deel van deze verkenning beschrijven we kansen en uitdagingen bij het ontwikkelen en uitvoeren van inburgeringsaanbod voor inburgeraars met een zintuiglijke beperking.

6 Asielvergunninghouders, gezinsmigranten en overige migranten.

7 In 2016 verscheen een blog op de KIS website, waarin aandacht werd gevraagd voor de obstakels waarmee blinde of slechtziende migranten te maken krijgen bij het inburgeren, zie <https://www.kis.nl/blog/slechtziende-migranten-een-vergeten-groep>.

3

Inburgeraars met een auditieve of visuele beperking

Volgens een schatting van Kentalis zijn er tussen 2013 en 2018 tussen de 100 en 175 vroegdove, volwassen statushouders in Nederland komen wonen. Er is niet bekend hoeveel personen met een visuele beperking zich de afgelopen jaren in Nederland heeft gevestigd. In een onderzoek uit 2009 is een schatting gemaakt van het aantal potentiële inburgeraars met een visuele beperking. Er zouden destijds naar schatting 500 blinde en 1500 slechtziende inburgeraars zijn⁸. Een schatting van het ministerie van SZW op basis van een uitvraag bij keuringsartsen gaat uit van tussen de 10 en 30 blinde inburgeringsplichtigen per jaar. Kortom, hoewel precieze cijfers dus ontbreken, kunnen we concluderen dat het om relatief kleine aantallen gaat.

Een diverse groep

Er is sprake van een grote diversiteit binnen deze groepen. Dit betreft bijvoorbeeld de aard van de beperking - van slechtziend/horend tot geheel blind/doof (geboren) en vooropleiding en geletterdheid in het land van herkomst. Net als in de brede groep inburgeringsplichtigen is binnen deze groep veel verschil als het gaat om leerbaarheid, opleiding(sniveau) en werkervaring. De positie van mensen met een beperking in het land van herkomst speelt hierin een rol. Anders dan in Nederland zien we dat er bij deze groepen vaker sprake is van onderwijsdeprivatie en grote ontwikkelingsachterstanden, zonder dat er noodzakelijk sprake is van een verstandelijke beperking of verminderde leerbaarheid.

Huidige situatie

In het huidige inburgeringsstelsel (Wet Inburgering 2013) vervullen nieuwkomers hun inburgeringsplicht door inburgeringsexamen te doen. Voor personen met een lichte beperking is het mogelijk om aangepaste examens te doen, bijvoorbeeld met een groot scherm met grote letters. Inburgeraars die volledig doof en/of blind zijn, kunnen nu geen aangepaste inburgeringsexamens afleggen op A2 niveau⁹. In zowel het inburgeringsexamen als het inburgeringsaanbod zijn auditieve en visuele elementen opgenomen (filmpjes, foto's en tekst), die voor mensen met auditieve, communicatieve en/of visuele beperkingen niet toegankelijk zijn. Gesproken taal (die je hoort in filmpjes of in audiofragmenten) is niet toegankelijk wanneer je het geluid niet kunt horen. Visueel materiaal (zoals een filmpje, een foto, of geschreven tekst) is niet toegankelijk wanneer je het niet kunt zien. Geschreven tekst is voor beide doelgroepen vaak niet toegankelijk, omdat het leren lezen en schrijven van letters onlosmakelijk verbonden is met het kunnen zien van de letters, maar ook het kunnen horen van de bijbehorende klanken. Alle informatie van en naar statushouders gaat echter met gesproken of geschreven taal.

Ontheffing van de inburgeringsplicht

Aan inburgeraars met een ernstige zintuiglijke beperking wordt, op verzoek van de inburgeraar, en op advies van de onafhankelijk arts, ontheffing van de inburgeringsplicht gegeven door DUO. Medisch advies wordt gegeven door een onafhankelijk door DUO gecontracteerd bureau (Argonaut). In 2019 zijn er 668 aanvragen ingediend en zijn er 499 mensen op medische gronden ontheven. De aard van de beperkingen loopt sterk uiteen (fysiek, psychisch of verstandelijk). Er worden geen overzichten bijgehouden van het type beperking vanwege privacywetgeving¹⁰. We weten dus

8 Zie Brink, M., Idema, W., Odé, A.W.M. (2009) Zicht op inburgering. Inburgeraars met een visuele of andere fysieke beperking. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek. In het onderzoek is een schatting gedaan van het aantal potentiële inburgeraars. Belangrijk is om te weten dat het in 2009 ging om inburgeraars volgens de toen geldende Wet Inburgering 2007 ("niet-westerse eerste generatie vreemdelingen tussen de 18-65 jaar die voor langdurig verblijf naar Nederland zijn gekomen en nog onvoldoende de Nederlandse taal beheersen"). Er is overigens ook een schatting van het aantal blinden in Nederland met een niet-westerse achtergrond: die bedraagt ruim 40.000. (<https://www.kis.nl/blog/slechtziende-migranten-een-vergeten-groep>).

9 Op B1/B2 niveau zijn er wel braille examens beschikbaar.

10 Antwoord op vragen van het lid Van den Berge (GroenLinks) aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over het artikel in de Volkskrant 'Hossam wil graag Nederlands leren, maar voor blinde nieuwkomers is er bijna geen les'. Tweede Kamer, Vergaderjaar 2019-2020. ah-tk-20192020-3249, 's-Gravenhage 2020.

niet hoeveel personen ontheven zijn vanwege hun auditieve of visuele beperking. Kentalis en Visio krijgen signalen dat inburgeraars met een zintuigelijke beperking, die ontheven zijn van de inburgeringsplicht, aanvankelijk vaak erg opgelucht zijn. Het was hen inmiddels duidelijk geworden dat er voor hen meestal geen passend traject beschikbaar is en zij zien de ontheffing vaak als een erkenning van de beperking. Ook is de dreiging van de boete, of het terugbetalen van de lening voor lessen en examens van de baan. Maar na verloop van tijd dringt het besef door van de consequenties: men is niet meer inburgeringsplichtig en daarmee vervalt een kans om de taal te leren.

Belemmeringen

Nieuwkomers met een zintuigelijke beperking die (toch) willen inburgeren ondervinden hierbij diverse belemmeringen. Allereerst is er voor hen vaak geen passend taaltraject beschikbaar. Dit geldt in het AZC, waar – in het kader van een snelle start – NT2 lessen worden aangeboden. Deze lessen zijn niet toegankelijk voor personen met een ernstige zintuigelijke beperking. Passend aanbod in gebarentaal ontbreekt in deze fase, wat de communicatie en toegang tot informatie belemmert. Hierdoor dreigt een sociaal isolement. Een basis voor NT2 onderwijs ontbreekt in de asielfase.

Na het verlenen van de verblijfsvergunning is op dit moment geen sprake van gerichte plaatsing van personen met een zintuigelijke beperking naar gemeenten die, vanwege hun grootte en/of hun gespecialiseerde aanbod, meer kans bieden op passende ondersteuning en begeleiding. Hierdoor wordt deze relatief kleine groep verspreid over alle gemeenten, die daardoor weinig expertise kunnen opbouwen in het omgaan met inburgeraars die een zintuigelijke beperking hebben.

Als men eenmaal in het bezit is van een verblijfsvergunning, blijken reguliere taalscholen in gemeenten doorgaans ook geen passend traject te kunnen aanbieden. De kennis en ervaring hieromtrent is niet aanwezig. Voor dove inburgeraars geldt dat het ontbreken van een passend traject de toegankelijkheid van taal, informatie en werk, en daarmee de zelfredzaamheid, sterk belemmert. Voor blinde en slechtziende inburgeraars geldt dat zij een revalidatietraject kunnen volgen bij Het Loo Erf, onderdeel van Koninklijke Visio. Dit traject voor blinden en slechtzienden (gefinancierd vanuit de Zorgverzekeringswet) is gericht op zelfredzaamheid, niet primair op taal¹¹. Als het inburgeraars met een (visuele) beperking toch lukt om zich met behulp van regulier inburgeringsaanbod voor te bereiden op het examen, dan doet zich vervolgens een aantal knelpunten voor bij de examinering:

toegankelijke examens (braille) zijn niet beschikbaar op alle niveaus (alleen op het hoge B1/B2 niveau). Daarnaast duurt het vaak nog enige tijd voordat het 'speciale' examen kan worden ingepland.

Als er niet aan de inburgeringsverplichting voldaan hoeft te worden, betekent dit in de praktijk dat de groep anderstaligen met een zintuigelijke beperking de Nederlandse taal niet machtig wordt: ze begrijpen, spreken of lezen geen Nederlands. Dit vormt een ernstige belemmering voor de participatiemogelijkheden (niet alleen opleiding of werk, maar deelname aan het sociale verkeer en de samenleving als geheel). Voor inburgering van personen met een zintuigelijke beperking, moet er worden gekeken naar de toegankelijkheid van de informatie en communicatie, maar ook naar de didactiek (op welke wijze biedt je informatie aan).

Samenvattend: in het huidige inburgeringsstelsel zijn inburgeringsaanbod en examenmogelijkheden zeer beperkt en daardoor is het voor inburgeraars die blind of doof zijn niet mogelijk om het inburgeringsexamen af te leggen. Doordat het gaat om een relatief kleine groep, verspreid over veel gemeenten, bouwen de gemeenten weinig expertise op in het omgaan met inburgeraars die een zintuigelijke beperking hebben.

11 Per jaar volgen 20-25 anderstaligen een dergelijk traject.

4

Inburgering van dove en blinde statushouders in het nieuwe inburgeringsstelsel

Gemeenten krijgen in het nieuwe inburgeringsstelsel de regierol op de uitvoering van de inburgering. De gemeente wordt verantwoordelijk voor de intake, de begeleiding en advisering van inburgeringsplichtigen en het organiseren van de taal- en participatiecomponenten van het inburgeringsaanbod. Gemeenten krijgen onder andere de wettelijke plicht om ervoor te zorgen dat een inburgeringsplichtige tijdig¹² een inburgeringsaanbod wordt gedaan dat aansluit bij de leerroute en andere afspraken die in het Plan Inburgering en Participatie (PIP) zijn vastgelegd. Deze aanbodplicht verschilt per inburgeringsdoelgroep (asielstatushouders versus gezinsmigranten & overige inburgeraars¹³). Daarnaast biedt de gemeente ondersteuning en begeleiding gedurende het gehele inburgeringstraject. Ook krijgt de gemeente de taak om alle bijstandsgerechtigde asielstatushouders verplicht financieel te ontzorgen¹⁴ gedurende zes maanden. Dit helpt deze inburgeraars om de focus bij aanvang van de inburgeringstermijn bij inburgering en participatie te leggen. De inburgeringsplichtige blijft zelf verantwoordelijk om tijdig te voldoen aan de inburgeringsplicht.

In een brief aan de Tweede Kamer schreef Minister Koolmees dat hij in de nieuwe Wet inburgering gedeeltelijke ontheffing van de inburgeringsplicht mogelijk wil maken voor mensen met

een beperking¹⁵. Ontheffing kan worden verleend voor bepaalde examenonderdelen. Bij blinden zou de uitkomst kunnen zijn dat zij wel de onderdelen Spreken en Luisteren doen en niet de onderdelen Lezen en Schrijven omdat dat niet kan zonder beheersing van braille en het leren van braille in combinatie met het leren van de Nederlandse taal niet voor iedereen haalbaar is. Deze doelgroep kan dan wel inburgeringslessen volgen en de andere examenonderdelen afleggen en daarmee ook voldoen aan de inburgeringsplicht. Voor dove inburgeraars zou de ontheffing dan betrekking kunnen hebben op de onderdelen Spreken en Luisteren.

In het medisch protocol bij de regeling inburgering is een lijst met mogelijke aangepaste examenomstandigheden opgenomen (bijvoorbeeld andere locatie, langer de tijd, gebruik van hulpmiddelen, etc.). Voor de nieuwe wet wordt gekeken waar aanpassingen nodig zijn. Dat kan ook komende jaren blijken, het idee is de lijst niet limitatief meer te laten zijn dus ook ruimte te geven voor eventuele andere typen aanpassingen.

Voor gemeenten is het belangrijk om te weten dat een gedeeltelijke ontheffing niet gekoppeld is aan 'gedeeltelijke' financiering. Met andere woorden, als een inburgeringsplichtige gedeeltelijk wordt ontheven, dan is geen sprake van een korting op het inburgeringsbudget. Dit geldt ook bij een gehele ontheffing.

12 Wat er wordt verstaan onder "tijdig" wordt nader uitgewerkt (in lagere wet- en regelgeving).

13 Dit betreft een diverse groep inburgeraars waarvan een deel eerder een asielprocedure heeft doorlopen maar niet voor een asielstatus in aanmerking kwam. Betreft o.a. houders van een verblijfsvergunning regulier 'humanitair niet-tijdelijk', geestelijk bedienaren, houders van een verblijfsvergunning o.g.v. het kinderpardon, discretionaire bevoegdheid, etc.

14 De verplichte ontzorging wordt uitgevoerd door de gemeente en bestaat uit het vanuit de bijstandsuitkering betalen van de huur, de rekeningen voor gas, water en stroom en de verplichte zorgverzekering. De ontzorging duurt zes maanden en gaat in op het moment dat het recht op bijstand ontstaat, zie [Handreiking Financieel ontzorgen en financiële zelfredzaamheid | Divosa](#).

15 De voorwaarden om in aanmerking te komen voor inburgeringsontheffing worden niet gewijzigd t.o.v. het huidige stelsel; een van de twee gronden hiervoor is ontheffing vanwege medische redenen. Nieuw in het Besluit en Regeling Inburgering 2022 is dat er volgens artikel 2.7, derde lid ook mogelijkheden bestaan voor gedeeltelijke ontheffing op medische gronden, hetgeen bijvoorbeeld specifiek inburgeringsplichtigen met een visuele of auditieve beperking betreft. Voor hen kan nu per onderdeel van het inburgeringsexamen worden bekeken of het wel of niet passend is bij de mogelijkheden van de inburgeringsplichtige. Het advies voor welke onderdelen ontheffing dient te worden verleend, dient te worden opgesteld door de (door SZW aangewezen) onafhankelijke arts. De toelichting op de wettekst geeft in hoofdstuk 2.5.7.1 eenmalig aan dat 'maatwerk hierbij belangrijk is', maar gaat niet verder in op wie hiervoor specifiek verantwoordelijk is, noch op de wijze van operationalisatie.

Uitdagingen

Gemeenten zijn druk bezig met de voorbereidingen op de invoering van het nieuwe inburgeringsstelsel op 1 januari 2022. Uit onze beknopte verkenning blijkt dat bij gemeenten vooral anekdotische kennis bestaat over (de ondersteuning van) het inburgeren van nieuwkomers met een zintuiglijke beperking. Dit is niet verwonderlijk omdat gemeenten in het huidige stelsel een heel beperkte rol hebben in de inburgering. Daarnaast wordt genoemd dat men slechts in sporadische gevallen met deze doelgroepen te maken heeft. Gemeenten, kennisinstituten en andere partijen die betrokken zijn bij de inburgering van nieuwkomers onderschrijven het belang van de mogelijkheid om in te burgeren en daarmee een volwaardig lid van de samenleving te worden voor personen met een zintuiglijke beperking.

Hieronder noemen we puntsgewijs een aantal uitdagingen om dit te realiseren die we in onze beknopte verkenning zijn tegengekomen. Bij sommige uitdagingen zijn door betrokkenen al (aanzetten tot) mogelijke oplossingsrichtingen genoemd.

Inburgeraars met een auditieve of visuele beperking in het AZC

Statushouders vormen een deel van de bredere groep inburgeringsplichtigen. Op dit moment is sprake van wachttijden waardoor statushouders, nadat de vergunning is toegekend, vaak nog lang in het AZC verblijven, voordat zij kunnen worden uitgeplaatst naar de gemeente. Aan statushouders (en kansrijke asielzoekers die nog wachten op een beslissing) worden NT2 en KNM¹⁶ lessen aangeboden in het AZC, zodat de wachttijd op een waardevolle manier kan worden ingevuld. Zoals gezegd zijn deze lessen vaak in de praktijk niet toegankelijk voor inburgeraars met een zintuiglijke beperking, omdat expertise en materialen ontbreken. Hierdoor is ondersteuning bij het leren van de taal voor deze groep niet beschikbaar, terwijl er bij deze doelgroep wel behoefte is aan toegang tot Nederlandstalige informatie en Nederlandssprekende ondersteuners. Uit een inventarisatie van Kentalis blijkt dat de gebarentolken die worden ingezet vaak, oneigenlijk worden gebruikt: niet alleen om te vertalen, maar om informatie te verschaffen die eerder niet is begrepen. Inburgeraars met een auditieve beperking zien de tolk als een vertrouwenspersoon en belangenbehartiger. Omdat expertise over auditieve of visuele beperkingen op het AZC doorgaans ontbreekt, blijft een beperking soms een tijd buiten beeld, of wordt de aard of ernst daarvan verkeerd ingeschat.

Een ander relevant punt speelt rond de uitplaatsing naar gemeenten. Op dit moment is er geen sprake van een gerichte plaatsing van personen met een zintuiglijke beperking naar gemeenten

waar (vanwege hun grootte en/of hun gespecialiseerde aanbod) meer kans is op passende ondersteuning en begeleiding bij het inburgeren. Mogelijk ligt hier in de asielketen, in overleg met gemeenten een goede kans om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen.

Expertise

De meeste gemeenten zullen slechts in een beperkt aantal gevallen te maken krijgen met inburgeraars met een zintuiglijke beperking. Mede daardoor ontbreekt het in gemeenten aan kennis en expertise over deze groepen. Uit onze beknopte verkenning blijkt dat gemeenten geen route of routine hebben bij de ondersteuning en begeleiding van inburgeraars met een zintuiglijke beperking. Gegeven de aantallen is het ook niet waarschijnlijk dat zij deze snel kunnen opdoen. In het nieuwe stelsel brengen gemeenten via de Brede Intake en het persoonlijk Plan Inburgering en Participatie (PIP)¹⁷ samen met de inburgeraar in beeld wat de ondersteuningsbehoefte is. *Dedicated* klantmanagers – die in 85% van de gemeenten worden ingezet om speciaal voor statushouders te werken¹⁸ – zouden bijvoorbeeld een training kunnen krijgen en het zou duidelijk moeten zijn welke mogelijkheden er zijn om op de ondersteuningsbehoeften in te gaan.

Uit onze verkenning komt naar voren dat het hier niet bij kan blijven: op regionaal, of zelfs landelijk niveau moet helder zijn waar gemeenten naar toe kunnen met vragen die zij hebben over inburgeraars met een zintuiglijke beperking. Deze specialistische kennis is aanwezig bij de bestaande expertisecentra. Een sociale kaart van aanbieders die deze expertise in huis hebben kan gemeenten helpen.

(Organisatie van) passend aanbod

Eerder in dit stuk is opgemerkt dat er op dit moment nauwelijks inburgeringsaanbod voor inburgeraars met een zintuiglijke beperking (in gemeenten) aanwezig is. Voor dove inburgeraars geldt dat vaak er tegelijkertijd gewerkt moet worden aan een volledig visueel toegankelijke basistaal (gebarentaal) om het leren van Nederlands mogelijk te maken. Met een pilot van Visio, bedoeld om in beeld te brengen welke aanpassingen en maatwerk nodig zijn om inburgeraars met een visuele beperking te laten inburgeren¹⁹, wordt een aanzet gegeven voor de

17 Tijdens de Brede Intake brengt de gemeente de capaciteiten, persoonlijke situatie en leerbaarheid van de inburgeringsplichtige in kaart. Op basis van deze informatie stelt de gemeente het persoonlijk Plan Inburgering en Participatie (PIP) op, zie [Wijzigingenoverzicht nieuwe Wet inburgering | Divosa](#).

18 Zie <https://www.kis.nl/sites/default/files/420111-monitor-gemeentelijk-beleid-2020.pdf>.

19 Zie paragraaf Kansen, verderop in de tekst.

16 Kennis Nederlandse Maatschappij.

ontwikkeling van een inburgeringsaanbod voor blinde inburgeringsplichtigen. Dit is gebonden aan bepaalde locaties en voorzieningen en kan niet in elk gemeente worden aangeboden. De (reis)afstand kan een serieuze belemmering voor deelname zijn.

Daarnaast is er nog veel ontwikkelwerk te verrichten als het streven zou zijn om voor zowel personen met een auditieve, als met een visuele beperking, een *divers* (verschillende taal-niveaus), en kwalitatief goed (Keurmerk *Blik op Werk*²⁰) aanbod te realiseren. De vraag is wie hierin het voortouw neemt: individuele of samenwerkende gemeenten, hun brancheorganisatie, expertisecentra en/of de overheid?

Naar verwachting kan een inburgeringstraject voor een inburgeraar met een zintuigelijke beperking gemiddeld duurder zijn dan een traject voor een inburgeraar zonder fysieke beperking. Betrokkenen schatten in dat het inburgeringsbudget niet toereikend is. Mogelijk kunnen aanvullend andere middelen worden ingezet (bijvoorbeeld vanuit de zorg en web-middelen²¹).

Integrale begeleiding op maat

Uit onze inventarisatie komt naar voren dat het belangrijk is dat inburgeraars met een zintuigelijke beperking in de gemeente deskundige, integrale begeleiding krijgen. De beperking heeft vaak gevolgen die de kansen op succesvolle inburgering en participatie negatief beïnvloeden. Men kan bijvoorbeeld van jongs af aan hebben meegekregen dat men niet zelfstandig kan leven, of beslissingen kan nemen. Ook kan men in de eigen groep gemarginaliseerd zijn en in het eigen netwerk onvoldoende steun krijgen bij het opbouwen van een leven in Nederland. Vaak genoemd is dat men psychische problemen kan ondervinden vanwege de beperking of de gevolgen hiervan op het dagelijks leven en functioneren.

Ondersteuning moet zich daarom niet beperken tot het leren van de taal en het doorlopen van de diverse inburgeringsonderdelen. Psychosociale steun en begeleiding bij het opbouwen van een sociaal netwerk (ook in de lokale dove dan wel blindengemeenschap) kunnen randvoorwaardelijk zijn voor succesvolle inburgering. De brede intake en het PIP zijn belangrijke instrumenten voor het in kaart brengen van deze (zorg)behoeften. Het is van belang om daarbij goed af te stemmen met de betrokken aanbieder in de zintuigelijk gehandicaptensector.

Opvolging

De inburgeringstermijn is 3 jaar. Het is belangrijk dat ook na afloop van de inburgeringsperiode duidelijk is waar men terecht kan met vragen of ondersteuningsbehoeften. Betrokkenen pleiten er daarom voor dat gemeenten al in de inburgeringsperiode investeren in de relatie met reguliere organisaties. Het gaat om formele organisaties, zoals MEE, maar ook organisaties van/voor dove, dan wel blinden in de gemeente.

Kansen

In 2009 is onderzoek uitgevoerd naar inburgeraars met een fysieke beperking²². Hoewel dit onderzoek betrekking had op nieuwkomers met *alle* type fysieke beperkingen, en er destijds een ander inburgeringsstelsel gold, bevat het waardevolle aanknopingspunten voor succesvolle inburgering van dove en blinde statushouders.

Succesfactoren zijn:

- Begrip over welke aanpassingen voor inburgeraar met beperkingen nodig zijn, zodat er goede doorverwijzingen komen of aanpassingen kunnen worden ingekocht.
- Bekendheid bij gemeenten over instanties met expertise rondom fysieke beperkingen (sociale kaart).
- Begeleiding van de inburgeraar met een beperking door een casemanager of trajectbegeleider.

In het boek 'Bloemen langs de weg. De moeizame weg van migranten met een visuele beperking naar zelfstandigheid' uit 2015 wordt geconstateerd dat er bij (medewerkers van) revalidatie-instellingen (voor mensen met een visuele beperking) veel ervaring en kennis is opgebouwd met betrekking tot migranten, maar dat deze kennis versnipperd is²³. Deze kennis zou moeten worden samengebracht. Andere aanbevelingen uit het boek zijn voorlichting aan gemeenten, COA, IND en verzekeringsartsen, het ontwikkelen van methoden voor Nederlands als tweede taal voor mensen met een visuele beperking en het in kaart brengen van de kosten én de baten van maatregelen die leiden tot participatie.

Expertise en bestaande infrastructuur

In de zintuigelijk gehandicaptensector is al veel kennis en expertise aanwezig, waarvan gebruik kan worden gemaakt en waarop verder kan worden gebouwd. Hier geven we in vogelvlucht een (niet uitputtend) overzicht.

20 Zie [Samen werken aan duurzame participatie - Blik op Werk](#).

21 Jaarlijks stelt het Rijk 60 miljoen euro beschikbaar voor gemeenten in de 35 arbeidsmarktregio's vanuit de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) om de basisvaardigheden van volwassenen te bevorderen. Sinds 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk voor een passend (volwassen)educatieaanbod.

22 Brink, M., Idema, W., Odé, A.W.M. (2009) Zicht op inburgering. Inburgeraars met een visuele of andere fysieke beperking. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.

23 Breukelen, T. van (2015). Bloemen langs de weg. de moeizame weg van migranten met een visuele beperking naar zelfstandigheid.

Sector auditieve beperking:

- Aangepaste gebarentaalcursussen bij met name twee belangenorganisaties: Swedoro (Rotterdam) en SwedaSwda (Amsterdam); Swedoro (belangenvereniging voor doven) heeft op basis van tijdelijke projectfinanciering van het Oranjefonds van 2017 tot 2019 taallessen aangeboden aan dove nieuwkomers (laaggeletterden) om de weg te leren kennen in de Nederlandse maatschappij en/of hun isolement te doorbreken. Deze projectfinanciering was eenmalig, waardoor het aanbod is gestopt.
- Ook Kentalis en GGMD bieden aangepaste taalcursussen omtrent toegankelijkheid en visuele communicatie voor analfabete anderstalige doven en slechthorenden (AADs); hier is een taalmethode voor, maar die is verouderd.
- Kentalis en GGMD bieden daarnaast behandeling van sociaal-communicatieve en psychosociale klachten. Het project 'Taalgrenzen' loopt om dat beter neer te zetten. Dit valt binnen de zorgverzekeringswet. Bij groepen met weinig taal is er sprake van vooral sociaal-communicatieve behandeling, die een voorbereiding kunnen zijn om daarna met inburgering verder te kunnen gaan.
- Landelijk heeft Kentalis meerdere scholen voor jongeren tot 20 jaar met een auditieve beperking. Hier zijn kwaliteitscriteria voor die worden doorontwikkeld. Kentalis wil hierin duidelijk kijken naar wat er mogelijk is om het Voortgezet Speciaal Onderwijs te laten aansluiten op de inburgering zodat (jong)volwassen inburgeraars zich verder kunnen ontwikkelen en hier niet blijven hangen.
- Er is reeds een website (kenniskoffer) in ontwikkeling voor o.a. gemeenten, taaldocenten en medewerkers van Vluchtelingenwerk over het herkennen van doofheid/slechthorendheid bij inburgeraars en over welke doorverwijzingen of acties dan wenselijk mogelijk zijn.
- Er bestaat op dit moment nog geen inburgeringsaanbod voor auditief beperkte inburgeraars.

Sector visuele beperking:

- Visio is in september 2020 gestart met een pilottraject inburgeren met een visuele beperking. Het traject wordt gesubsidieerd door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Doel van de pilot is om er aan bij te dragen dat inburgeringsplichtigen met een visuele beperking toch kunnen inburgeren en om in beeld te brengen welke aanpassingen en maatwerk daarvoor nodig zijn. In het project wordt de bestaande taaltraining aan anderstaligen doorontwikkeld. Het gaat om het aanpassen van het curriculum van de taaltraining en het testen (vanaf september van de training bij nieuwkomers afkomstig uit de gemeente Amsterdam). Het streven is om de vier deelnemers aan het traject in vijf maanden op weg naar niveau

A2 (spreken en luisteren) te helpen, zodat zij in staat zijn om een vorm van revalidatie te volgen. Mogelijk start nog een tweede groep. In de revalidatie die is gericht op zelfredzaamheid, doet men compenserende vaardigheden (zoals het lezen van braille en computervaardigheden) op, die vervolgens in staat moeten stellen om in de eigen gemeente een inburgeringsroute te volgen.

- Bloemen langs de Weg: Steunpunt voor (kennis over) migranten met visuele beperking (<https://www.bloemenlangsdeweg.nl/>). Het steunpunt probeert door het delen van kennis en ervaring migranten met een visuele beperking te helpen met het beklimmen van de participatieladder.
- Vanuit de Stichting Beter zien, Anders kijken worden in Rotterdam en Den Haag taallessen gegeven aan migranten met een visuele handicap die Nederlands als tweede taal hebben (<https://www.beterzienanderskijken.nl/index.php/projecten>).

Bijlage 1 Respondenten en deelnemers expertmeeting

Naam	Organisatie
Mevrouw Sandra Ballij	Ctalents
De heer Evert Bloemen	Arts, trainer, Pharos
Mevrouw Tonny van Breukelen	Taaldocent en oprichter steunpunt migranten met een visuele beperking
De heer Paul van Breukelen	Senior medewerker ondersteuner V-inburgering, COA
De heer Maarten Buiteman	Locatiemanager Loo Erf, Visio
De heer Frans van Houtum	Kentalis, Netwerkcoördinator Project 'Crossing the Barriers
Mevrouw Maartje Groot	Miniserie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Senior beleidsadviseur
Mevrouw Iris de Kok	Beleidsadviseur Asiel en Vergunninghouders & Secretaris Themagroep Asiel en Vergunninghouders G40, Gemeente Tilburg
Mevrouw Quinta Hagens	Ontwikkelaar staatsexamens Nt2, CvTE
Mevrouw Annette Jansen	Beleidsadviseur Inburgering, DUO
De heer Frank Kam	Projectmanager SZW, Gemeente Den Haag
Mevrouw Monica Kostverloren	Trainer NT2, NT1 en braille/ Voorzitter expertisegroep anderstaligen Visio
Mevrouw Nancy de Louw	Beleidsmedewerker Sociaal Domein, Gemeente Dichtbij (Boxtel en Sint-Michielsgestel)
Mevrouw Karin Nogossek	Strategisch adviseur integratie, Vluchtelingenwerk
Mevrouw Peia Prawiro-Atmodjo	Kentalis, Senior onderzoeker
Mevrouw Claire van Steenbergen	CTalents
Mevrouw Dorien Vogelsang	Beleidsteam statushouders, Gemeente Amsterdam
De heer Rian Warmoeskerken	Stafmedewerker Integratie, Vluchtelingenwerk
Mevrouw Aya Zreik	Cultural connector, SNTR Rotterdam

Kennisplatform Integratie & Samenleving

Colofon

Financier:
Auteurs:

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Drs. M. de Gruijter
R. Yohannes, MSc.

Met medewerking van:

T. Campbell

Foto omslag:

ANP, Peter Hilz

Ontwerp:

Design Effects

Uitgave:

Kennisplatform Integratie & Samenleving

P/a Kromme Nieuwegracht 6

3512 HG Utrecht

T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

ISBN 978-94-6409-055-0

© Kennisplatform Integratie & Samenleving, Utrecht 2021.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

